

UOT 004.9:330.88

Mahmudov R.Ş.

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
rasimmahmudov@gmail.com

İNTERNET İQTİSADİYYATININ ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARININ ANALİZİ

Məqalədə İnternet iqtisadiyyatının elmi-nəzəri əsasları araşdırılır. O cümlədən İnternet iqtisadiyyatının mahiyyəti, əhatə dairəsi, xüsusiyyətləri, formalaşma mərhələləri, strukturu, tədqiqat metodları, əsas qanunları analiz olunur. İnternet iqtisadiyyatı ilə bağlı elmi baxışlar şərh edilir, müvafiq tədqiqatlarla bağlı əsas çatışmazlıqlar göstərilir.

Açar sözlər: *İnternet iqtisadiyyatı, şəbəkə iqtisadiyyatı, İnternet iqtisadiyyatının mahiyyəti, İnternet iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri.*

Giriş

İnternetin təsiri ilə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi, iqtisadi sahədə də köklü dəyişikliklər baş verir, yeni münasibətlər və reallıqlar meydana çıxır. Bu qlobal şəbəkə sayəsində milyonlarla insanın əmək fəaliyyətinin şərtləri və məzmunu dəyişir, ən mürəkkəb istehsal məsələlərinin həlli sürətlənir, iqtisadi idarəetmənin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir. Yeni peşələr və iş yerləri, istehsal sahələri meydana gəlir, ənənəvi sahələrin fəaliyyət prinsipləri dəyişir.

İnternet texnologiyaları idarəetmə, maliyyə, texniki infrastruktur, istehsal, xidmət, məişət və s. sahələrə geniş tətbiq edilməkdədir. Bu texnologiyaların təsiri ilə dövlət idarəetməsi, maliyyə sistemi, səhiyyə, təhsil, kütləvi informasiya vasitələri, nəqliyyat, rabitə kimi ənənəvi fəaliyyət sahələri ciddi transformasiyaya uğrayır.

İnternet iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılmasına, məhsuldarlığının, gəlirlərinin artmasına, intellektual fəaliyyət sahələrində məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə, innovasiya potensialından maksimum istifadə imkanlarının reallaşdırılmasına xidmət edir. İnternetin tətbiq edildiyi, yaxud təsir göstərdiyi iqtisadi fəaliyyət sferalarının gələcək inkişafı makroiqtisadi sahədə də özünü göstərir. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə görə, ölkələrdə genişzolaqlı İnternetin təsirinin 10% artması nəticəsində ümummillî daxili məhsulun həcmi orta hesabla 1,38% artır [1].

Qlobal şəbəkənin əsas istehsal və xidmət vasitəsi kimi istifadə olunduğu, mühüm infrastruktur kimi çıxış etdiyi iqtisadi fəaliyyət sferaları İnternet iqtisadiyyatı kimi xarakterizə olunur. Yüksəkkeyfiyyətli genişzolaqlı şəbəkə infrastrukturunun qurulması və onun əsasında sürətli, təhlükəsiz, ucuz, keyfiyyətli İnternet xidmətlərinin təqdim olunması, iqtisadi subyektlərin, əhalinin bu xidmətlərə çıxış imkanlarının artırılması İnternet iqtisadiyyatının dinamik inkişafına şərait yaradır. İnternetin digər kommunikasiya vasitələri, xüsusən, mobil telefonlarla qovuşması da İnternet iqtisadiyyatının inkişafına və əhatə dairəsinin genişlənməsinə güclü təsir göstərir.

İnternetin formalaşdırdığı yeni iqtisadi mühit və münasibətlər sistemi ənənəvi iqtisadiyyatın məzmunu, xüsusiyyətləri, prinsipləri ilə üst-üstə düşmür, onlar arasında bir sıra ziddiyyətli məqamlar özünü göstərir. İnternet iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinin, qanunauyğunluqlarının, prinsiplərinin, problemlərinin öyrənilməsi elmi aktualıq kəsb edir. Bu yeni iqtisadi sferada mövcud problemlərin aradan qaldırılması, münasibətlərin tənzimlənməsi, inkişaf yollarının və hədəflərinin müəyyən edilməsi məsələləri müasir iqtisad elminin, dövlətlərin və müvafiq beynəlxalq təşkilatların qarşısında dayanan mühüm vəzifələrdən biridir.

İnternet iqtisadiyyatının mahiyyəti

İnternet iqtisadiyyatının məzmunu və spesifik xüsusiyyətləri ilə bağlı müxtəlif baxışların analizi göstərir ki, müvafiq anlayışlar müasir iqtisadi ədəbiyyatda dəqiq müəyyən edilmir. Bəzi hallarda İnternet-iqtisadiyyatının müasir iqtisadi nəzəriyyənin xüsusi istiqaməti kimi spesifik xüsusiyyətləri müəyyən edilmir, yalnız ümumi cəhətləri qeyd olunur. “İnternet iqtisadiyyatı” anlayışı bir çox hallarda “şəbəkə iqtisadiyyatı”, “virtual iqtisadiyyat” və “elektron iqtisadiyyat” anlayışları ilə eyniləşdirilir [2].

“Şəbəkə iqtisadiyyatı” və “virtual iqtisadiyyat” anlayışlarını “İnternet iqtisadiyyatı” termininin sinonimi kimi qəbul etmək olar. Lakin “elektron iqtisadiyyat” anlayışı “İnternet iqtisadiyyatı” anlayışının sinonimi kimi çıxış etmir. “Elektron iqtisadiyyat” anlayışı “İnternet iqtisadiyyatı” ifadəsi ilə müqayisədə iqtisadiyyatın daha geniş məsələlərini əhatə edir.

Ümumiyyətlə, elektron iqtisadiyyat – verilənlərin telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə elektron mübadiləsi yolu ilə əmtəə istehsalının bütün həlqələrini, maddi və qeyri-maddi sərvətlərin bölgüsü, irəlilədilməsi və reallaşdırılmasını əhatə edən iqtisadi münasibətlərin məcmusunu özündə əks etdirir.

Elektron iqtisadiyyatının əsasını informasiya texnologiyaları – sistemotexnikanın, informasiya nəzəriyyəsinin, kibernetikanın, riyaziyyatın, habelə hüququn və iqtisadiyyatın tədqiqat obyektini təşkil edir. İnformasiya texnologiyaları elmi bilik formasında informasiyanın emalı, saxlanması, ötürülməsi və istifadəsinin kompüterləşdirilmiş üsullarını özündə əks etdirir. Kompüterləşmə - verilənlərin əl və ya mexaniki üsulla emalının elektron üsulla əvəz olunmasıdır. Kompüterləşmənin obyektini istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətində istifadə olunan informasiya massivləridir.

Elektron iqtisadiyyatın formalarından biri kimi – ilk elektron kommərsiya sistemləri ötən əsrin 70-ci illərində meydana gəldi və biletlərin bronlanması üçün nəqliyyat şirkətlərində, həmçinin reyslərin hazırlanması zamanı müxtəlif xidmətlər arasında informasiya mübadiləsi üçün tətbiq edilməyə başladı. E-biznesin ilk formalarının əsas çatışmazlığı ümumi əlyetərliliyin olmaması idi. İnternetin meydana gəlməsi e-biznesin yeni formalarının yaranmasına səbəb oldu.

İnternetin meydana gəlməsi ilə eyni zamanda elektron iqtisadiyyatdan İnternet iqtisadiyyatı yaranmağa başladı.

Dar mənada, İnternet iqtisadiyyatı – sistemli şəkildə təşkil olunmuş, İnternet vasitəsilə iqtisadi agentlər arasında qarşılıqlı əlaqə əsasında qurulmuş çoxsəviyyəli strukturdur.

Geniş mənada, İnternet iqtisadiyyatı – məhsuldar qüvvələrin inkişafının yeni bir mərhələsi olub, İnternetin cəmiyyət həyatında, iqtisadiyyatda rolunun artması, ÜDM-də İnternet məhsullarının və xidmətlərinin payının artması, insanların effektiv qarşılıqlı əlaqəsini, dünya informasiya resurslarına əlyetərliliyi, İnternet məhsullarına və xidmətlərinə sosial və şəxsi tələbatı təmin edən qlobal İnternet məkanının yaradılması ilə xarakterizə olunan iqtisadi fəaliyyət sferasıdır.

Beləliklə, İnternet iqtisadiyyatı elektron iqtisadiyyatın inkişafının nəticəsidir. Buna uyğun olaraq, İnternet iqtisadiyyatının elementləri elektron iqtisadiyyatın bütün sistemlərinin inkişafına öz töhfəsini verir.

İnternet iqtisadiyyatı - İnternetdəki iqtisadi agentlər arasında təşkilatlanmış çoxsəviyyəli strukturların qarşılıqlı əlaqə şəbəkəsini nəzərdə tutur. Bu münasibətlər özündə yeni informasiya texnologiyalarının və informasiya məhsullarının yaradılmasını, telekommunikasiya və provayder xidmətlərinin göstərilməsini, elektron biznesi, elektron bazarları, elektron birjalrı, İnternet-bankinqi, teleişi və s. əks etdirir.

Bəzi fikirlərə görə, əgər hər hansı ənənəvi istehsal və xidmət sahələrində məhsuldarlıq və keyfiyyətin artmasında İnternet əhəmiyyətli rol oynayarsa, deməli, həmin sahələri də İnternet iqtisadiyyatına aid etmək olar. Məsələn, bəzi alimlər hesab edirlər ki, müasir turizm biznesi də İnternet iqtisadiyyatının tərkib hissəsi sayılmalıdır. Çünki turizm məkanlarının seçilməsində, hər

hansı turizm obyektini haqqında onun xidmətlərindən istifadə edənlərin rəylərinin öyrənilməsində, otellərin şəraiti ilə tanış olub onları bronlamaqda, aviabiletlərin sifariş edilməsində İnternetin imkanlarından istifadə edilir ki, bu imkanlar da turizm biznesinin inkişafında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, İnternet iqtisadiyyatına belə tərif vermək olar: İnternet iqtisadiyyatı - İnternetdən istifadə etməklə informasiya və digər məhsulların yaradılması, paylanması, mübadiləsi və istehlakı, habelə müxtəlif növ xidmətlərin göstərilməsi məqsədi ilə insanlar arasında spesifik iqtisadi münasibətlərin qurulduğu istənilən növ biznes fəaliyyətidir.

İnternet iqtisadiyyatına dair elmi-nəzəri yanaşmalar

Ənənəvi və yeni iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibəti. Ənənəvi və yeni iqtisadiyyatın qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı iqtisadçı alimlər arasında iki cür yanaşma mövcuddur [3]. Bəziləri hesab edirlər ki, ənənəvi iqtisadiyyatın yeni iqtisadiyyat tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılacağı fikri reallığa uyğun deyil. Onların qənaətinə görə, tədricən ənənəvi və yeni iqtisadiyyatın bir-birinə qovuşması prosesi gedəcək. Bu mövqə tərəfdarlarının fikrincə, İnternet iqtisadiyyatının böyük bir hissəsi elə ənənəvi iqtisadiyyat subyektlərinin onlayn xidmətlərindən ibarətdir.

Digər mövqə tərəfdarları isə hesab edirlər ki, yüksək texnologiyalara əsaslanan İnternet iqtisadiyyatı ənənəvi biznesi tamamilə sıxışdırıb ortadan çıxaracaq. Onlar bu fikirdədirlər ki, İnternet texnologiyaları biznes subyektlərinə keyfiyyətə yeni iş metodları tətbiq etməyə, ənənəvi iqtisadiyyatla müqayisədə böyük rəqabət üstünlüyü qazanmağa imkan verir. Onların fikrincə, bu üstünlük aşağıdakı amillərin hesabına yaranır:

- investisiyaların həcmnin artması;
- xərclərin həcmnin azalması;
- fəaliyyət sferasının genişlənməsi və yeni satış kanallarının aşkar edilməsi;
- yeni istehlakçıların cəlb edilməsi və müştəri xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
- idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin mobilliyi və operativliyi;
- və s.

İnternet iqtisadiyyatının mahiyyəti. İnternet iqtisadiyyatının mahiyyəti ilə bağlı iqtisadçı alimlər arasında üç yanaşma mövcuddur: geniş yanaşma; dar yanaşma; mərkəzçi yanaşma [4].

Geniş yanaşma tərəfdarları hesab edirlər ki, İnternet iqtisadiyyatı radionun kəşfindən və Morz əlifbasının yaradılmasından başlayır.

Dar yanaşma tərəfdarlarının mövqeyi belədir ki, İnternet iqtisadiyyatı 1980-ci illərdə - informasiya texnologiyaları sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar meydana gəlib.

Mərkəzçi yanaşma tərəfdarlarının fikrincə, sənaye, ticarət, nəqliyyat və maliyyə sektorunun şəbəkə vasitəsi ilə əldə etdikləri yeni inkişaf mərhələsi İnternet iqtisadiyyatının əsasını qoyur.

İnternet iqtisadiyyatının mikro və makro xüsusiyyətləri. İnternet iqtisadiyyatının əsas mikroiqtisadi xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar [5]:

- bir-birini tamamlama – nemətlər yalnız digər nemətlərlə birlikdə istifadə edilə bilər;
- uyğunlaşa bilmək – texniki baxımdan uyğunlaşa bilməyən nemətlər kompleks şəkildə istehlak edilə bilməz;
- müsbət xarici şəbəkə effekti – Metkalf qanununa görə, şəbəkənin hər bir əlavə istifadəçisi onun bütün digər iştirakçılar üçün faydalılığını artırır;
- miqyasına görə iqtisadiyyatın spesifik effekti.

Şəbəkə nemətlərinin sonuncu xüsusiyyəti bəzi hallarla bağlıdır. Birincisi, İnternetdə istehsal miqyasında iqtisadi effekt qeyri-xətti olaraq özünü göstərir. Belə ki, ənənəvi maddi nemətlərin istehsalında kapital qoyuluşu nə qədər çox olarsa, gözlənilən nəticə də bir o qədər

yüksək olur. İnternetdə isə kiçik kapital qoyuluşları bir-birlərinə multiplikativ təsir effekti göstərir və maddi nemətlərin dəyəri eksponensial olaraq artır.

İkincisi, ənənəvi maddi nemətlər üçün istehsal miqyasında iqtisadi effekt ayrıca bir iri şirkətin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq yaranır. İnternetdə isə təsərrüfat subyektlərinin (şirkətlərin, istehlakçıların) sayı nə qədər çox olarsa, miqyas effekti bir o qədər əhəmiyyətli olur. Bu zaman iqtisadi agentlərin ölçüsü isə əhəmiyyət kəsb etmir.

İnternet iqtisadiyyatının makroiqtisadi effekti, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, artıq coğrafi məsafə amili artıq beynəlxalq ticarətdə öz əhəmiyyətini itirir. Belə ki, artıq “ölkələr arasında məsafə nə qədər çox olarsa, onlar arasında ticarət əlaqələri daha zəif olar” tezisində əsaslanan məşhur “Qravitasiya modeli”nin prinsipləri pozulur [6].

İnternet iqtisadiyyatının digər spesifik xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar [7-10]:

- İnternet iqtisadiyyatının xərc strukturu, bir bazar segmentində çoxlu rəqiblərin duruş gətirməsinə imkan vermir. Yalnız güclülər qalır, çünki, istehlakçının təchizatçını dəyişməyə çəkdiyi xərc sifirə yaxındır.
- İnformasiya tərkibi əmtəə və xidmətlərin dəyərində böyük yer tutur.
- Hesablaşmalar zamanı e-ödəniş sistemlərindən, xüsusən, e-pullardan istifadə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin, eləcə də, pul kütləsinin dövriyyəsinə sürətləndirir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında ümumi gəlirlərin artmasına gətirib çıxarır.
- İnternetdə əlavə obyektlərin meydana gəlməsi bütün istifadəçilər üçün müsbət effektin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarda bilər.
- İnternet iqtisadiyyatı şəxsiyyətin yaradıcılıq qabiliyyətinin üzə çıxmasına imkan yaradır. Kopyalama və avtomatlaşdırma qısa bir zamanda qiymətdən düşür. Amma orijinallıq və kreativlik populyarlıq qazanır.
- Təşkilatların daxili mühitində İnternet texnologiyalarının tətbiqi onların fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasına xidmət edir. Bununla da, ənənəvi iqtisadi mühitdə tətbiqi mümkün və ya effektiv olmayan idarəetmə formalarının rekonstruksiya edilməsi imkanları yaranır.
- Satıcı ilə alıcı arasındakı vasitəçilik missiyası aradan qalxır. Vaxtilə bu missiyanın yaranmasının səbəbi tərəflər arasında informasiya və kommunikasiya əlaqələrinin zəif olması idi. İstehsalçı və istehlakçı arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə formaları üstünlük təşkil etməyə başlayır, bunun hesabına tranzaksiya xərcləri azalır.
- İstehsal sferası müəssisə-ofis mühitindən qeyri-rəsmi və qeyri-standart mühitə, o cümlədən ev mühitinə keçir.
- İnsanlar istehsalın fərdi özünütəşkil formasına keçir.
- İntellektual əmək korporasiyalarının müxtəlif formaları meydana gəlir ki, bu da onların global ictimailəşməsindən xəbər verir.
- Rəqabət yaradıcı yarışmaya çevrilir.
- Mülkiyyətə münasibətdə inqilab baş verir. Virtual istehsal mühiti həmişə birbaşa “virtualların” mülkiyyətində olur. Xırda mülkiyyətin intellektual müxtəlifliyi meydana gəlir. Kiçik və orta bines isə vətəndaş cəmiyyətinin əsasına çevrilir.
- Əmtəə və xidmətlərin real istehlakçı reytinginin formalaşdırılması imkanı yaranır.

İnternet iqtisadiyyatının strukturu. İnternet iqtisadiyyatı ikisəviyyəli struktura malikdir: maddi və qeyri-maddi (informasiya) [2]. Birinci səviyyə məhdud maddi resurslardan – informasiya daşıyıcılarından, telekommunikasiya xətlərindən, kompüterlərdən və s. ibarətdir. Bu səviyyə ənənəvi iqtisadi qanunlara (o cümlədən “azalan faydalı iş əmsalı” qanununa) tabedir və ənənəvi üsullarla, xüsusən, neoklassik nəzəriyyə əsasında tədqiq edilə bilər. Qeyri-maddi səviyyə isə informasiya və bilikləri özündə əks etdirir. Bu səviyyə “artan faydalı iş əmsalı qanunu”na tabedir və onun ənənəvi üsullarla tədqiqi o qədər də effektiv olmur. “Artan faydalı iş əmsalı” (verimlilik) qanunu İnternet iqtisadiyyatının əsas qanunu kimi tanınır. Sənaye iqtisadiyyatında

faydalı iş əmsalının artması ayrı-ayrı şirkətlərin güclü söyləri nəticəsində mümkün olur və onlar bunun hesabına mənfəət əldə edirlər. İnternet iqtisadiyyatında isə faydalı iş əmsalı bütün şəbəkə iştirakçıları tərəfindən yaradılır və bunun nəticəsində əldə olunan mənfəət hamı arasında bölünür. Agentlər, istifadəçilər, rəqiblər şəbəkədə dəyəri birlikdə yaradırlar, amma faydalı iş əmsalının artmasının nəticəsi onlar arasında bərabər şəkildə bölüşdürülməyə də bilər.

Praktikada mövcud təşkilatların şəbəkə modernləşməsi prosesi informasiya texnologiyalarının fəal tətbiqini, həmçinin iyerarxik idarəetmə formalarının səviyyəsinin aşağı salınmasını özündə əks etdirir. İnformasiya cəmiyyətinin görkəmli tədqiqatçılarından olan M.Kastels müasir informasiya cəmiyyətini məhz “şəbəkə cəmiyyəti” kimi xarakterizə edir [11]. Hesab edir ki, şəbəkə hakimiyyətin və cəmiyyətdəki köklü dəyişikliklərin həlledici faktoruna çevrilib.

İnsanlar arasındakı qlobal kommunikasiyaların yeni formaları onların birgə fəaliyyətinin və iqtisadi münasibətlərinin yenidən təşkili üçün daha fərqli vasitələrdən istifadə etməyə imkan verir. Bu vasitələr artıq iyerarxik və bazar qanunlarına tabe olmur. İnternet texnologiyalarından istifadə edən digər iqtisadi infrastruktur formaları daha effektiv olmağa başlayır: iqtisadi infrastruktur modernləşir və şəbəkə institusional strukturları meydana gəlir.

İnternet iqtisadiyyatının tədqiqat metodları. Tədqiqat metodlarına görə, İnternet iqtisadiyyatını araşdıran alimləri iki qrupa bölmək olar: texniki məktəb və ictimai məktəb nümayəndələri [5]. Texniki məktəbin ardıcılıları korporativ şəbəkələrə, rəqəmsal texnoloji bazaya, həmçinin e-kommersiya, informasiya sistemləri kimi sahələrin inkişaf strategiyalarına əsaslanırlar.

İctimai məktəbin davamçıları isə İnternet iqtisadiyyatının meydana gəlməsi və inkişafının sosioloji, psixoloji, politoloji, hüquqi, etik, mədəni və s. aspektlərinə diqqət yönəldirlər.

K.Marks “Kapital” əsərində qeyd edir ki, istehsalda texnoloji faktor əsas rol oynasa da, yetərli deyil [12]. Onun fikrincə, texnoloji proses bir sıra ictimai amillərlə, o cümlədən iqtisadi bazislə və ictimai üstqurumla bağlıdır. Buna görə də İnternet iqtisadiyyatını sistemli şəkildə dərk etmək üçün istehsal qüvvələrindən başlamış istehsal münasibətlərinə qədər qeyd edilən hər iki aspekti nəzərə almaq vacibdir.

İnternet iqtisadiyyatının formalaşması mərhələləri. Texas Universitetinin tədqiqatçıları İnternet iqtisadiyyatının formalaşmasının dörd səviyyəsini fərqləndirirlər [2, 13].

Birincisi, maddi infrastruktur səviyyəsidir. Bu səviyyə İnternetdə işləmək üçün zəruri mühit, maddi-texniki baza yaradan şirkətlərdən (telekommunikasiya müəssisələri, İnternet-provayderlər, kompüter avadanlıqları istehsalçıları və s.) ibarətdir. Onlardan bəziləri İnternet iqtisadiyyatının digər səviyyələrinin iştirakçılarıdır (məsələn, e-kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olanlar).

İkincisi, tətbiqi infrastruktur səviyyəsidir. Bu səviyyə veb-tranzaksiyalara başlamaq üçün zəruri olan proqram təminatı istehsalını və xidmətlərin göstərilməsini özündə əks etdirir. Bunlara əlavə olaraq, onlayn məsləhət xidmətləri üzrə ixtisaslaşmış şirkətləri, portalların, veb-saytların dizayn firmalarını və biznes fəaliyyətini həyata keçirmək üçün yaradılan e-ticarət meydançalarını aid etmək olar.

Üçüncü səviyyə biznesləri reklamdan, nəşrlərə, xəbər göndərişlərinə abunə yazılışlarından əldə edilən gəlirlər hesabına formalaşan bir sıra şirkətləri (İnternet-brokerlər, on-lyan tuoperatorlar, reklam firmaları və s.) əhatə edir. Bu şirkətlərin bəziləri yalnız informasiya xidmətləri göstərir, digərləri isə bundan əlavə, vasitəçilik xidmətləri ilə məşğuldur. Bu səviyyə mənfəətilik baxımından daha perspektivlidir və İnternet şirkətləri və istehlakçılar arasında daha sadə əlaqələrin qurulması hesabına e-bazarlarda kifayət qədər böyük inkişaf imkanlarına malikdir.

Dördüncü səviyyə kommersiya tranzaksiyaları və malların fiziki çatdırılmasının həyata keçirilməsi vasitəsilə biznes fəaliyyəti göstərən firmalardan ibarətdir. Bunlara onlayn mağazalara

malik olan istehsalçılar, İnternet vasitəsilə biletlərin, abunə nəşrlərinin, kitabların satışı üzrə ixtisaslaşan şirkətlər aiddir.

Bu cür bölgü şərtidir, amma bir çox iqtisadçı alimlərin fikrincə, bugünkü İnternet iqtisadiyyatının infrastrukturunu əks etdirir. Yeni sahələr meydana çıxır: e-əyləncə sənayesi, distant xidmət və məsləhət, müxtəlif biznes serverlərinin işlənməsi, outsorsinq, bulud hesablamaları, *big data* analitikası və s.

İnternet iqtisadiyyatının əsas qanunları. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, klassik iqtisad elminin əsas qanunları İnternet iqtisadiyyatına bilavasitə uyğun gəlir. Digərləri isə bu fikirdədirlər ki, İnternetin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq İnternet iqtisadiyyatı xüsusi qanunlar və kateqoriyalar üzrə inkişaf edir [2].

Amerika alimi K.Kelli İnternet iqtisadiyyatı üçün 12 qayda işləyib hazırlamışdır [14]:

1. *Rabitə qanunu:* əgər qovşaqların sayı N ədədi olaraq artırsa, onda əlaqələrin sayı $N \times N$ -ə bərabər olur.
2. *Dolğunluq qanunu:* İnternetdə qovşaqların sayı nə qədər çox olarsa, onun dəyəri bir o qədər artıq olar.
3. *Eksponensial artım qanunu:* İnternet bioloji sistemə bənzəyir, ekponensial artım şəbəkə əlaqələrinin sürətli inkişafı ilə bağlıdır. İnternet iqtisadiyyatında iştirak dəyəri iştirakçıların (istifadəçilərin) sayının artımına nəzərən eksponensial olaraq artır. İstənilən eksponensial artım “sınma nöqtəsinə” malikdir. Həmin nöqtəyə çatandan sonra biznesin, istehsalın, yaxud şəbəkənin özünün inkişaf prosesində əks hadisələr, geriyyə yuvarlanma baş verir. İnternet iqtisadiyyatına xas olan daimi aşağı xərcələr, son xərcələrin əhəmiyyətli olmaması və malların sürətlə yayılması zaman intervalını qısaltır.
4. *Sınma nöqtələri qanunu:* Sistemdə dəyişikliklər haçalanma formasında baş verir, yəni sistem yalnız sınma nöqtəsinə çatdıqda keyfiyyətə dəyişir.
5. *Artan faydalı iş əmsali (verimlilik) qanunu:* artan verimlilik şəbəkənin bütün iştirakçıları tərəfindən yaradılır, mənfəət də onlar arasında bölüşdürülür.
6. *Əks qiymətin əmələ gəlməsi qanunu:* şəbəkədə ən yaxşı dəyərə malik olanlar ilbəlil ucuzlaşır. İnternet iqtisadiyyatının fəaliyyəti tranzaksiya xərcələrinin, ilk növbədə, informasiyanın axtarılması və yayılması, müqavilələrin bağlanması, hesablaşmaların həyata keçirilməsi xərcələrinin aşağı olması ilə əlamətdardır. Sürətlərinin çıxarılması mümkün olan bütün obyektlər inversiyalı (əks) qiymətin əmələ gəlməsi qanununa uyğun gəlir və bu obyektlər təkmilləşdirildikcə daha da ucuzlaşırlar. İnternet iqtisadiyyatında ona ümid etmək olar ki, hər bir şey yaxşılaşdıqca ucuzlaşacaq. Bu isə inkişaf üçün geniş imkanlar yaradır.
7. *Səxavətlik qanunu:* məhsulun dəyəri onun paylanma səviyyəsinə uyğundur. Yəni məhsulun kopyalanma sayı nə qədər çox olarsa, onun qiyməti bir o qədər aşağı düşər.
8. *Sədaqətlik qanunu:* İnternetin dəqiq müəyyən olunmuş mərkəzi və sərhədləri yoxdur, istifadəçilər şəbəkənin maksimum genişlənməsini dəstəkləməlidirlər ki, virtual şirkətlər məhv olmasınlar.
9. *Müvəqqəti enmə qanunu:* tam adaptasiya olunmaq həmişə risklidir, şirkətlər daim öz şəklini dəyişməlidir.
10. *Əvəzlilik qanunu:* İnternet iqtisadiyyatında maddi dəyərlər informasiya ilə əvəz olunur.
11. *“Nehrə” (çalxalanma) qanunu:* istənilən innovasiya həmişə dağıdıcı olur, İnternet də həmişə tarazlıqdan kənardır.
12. *Qeyri-effektivlik qanunu:* problemləri həll etmək əvəzinə, yeni imkanlar axtarmaq lazımdır.

İnternet iqtisadiyyatı ilə bağlı digər tədqiqatlar və yanaşmalar. İsrail alimi O.Şay Geme nəzəriyyəsi əsasında şəbəkə xüsusiyyətli istehsalı analiz etmişdir. O, İnternet, telefon, kompüter texnikası və proqram təminatı, bank xidmətləri, hüquq xidmətləri və hava nəqliyyatını şəbəkə iqtisadiyyatına aid edir [15].

Amerika iqtisadçısı Q.Malqanın fikrincə, İnternet informasiya cəmiyyətinin əsas təşkil formasına çevrilib [16]. İnternet həmçinin dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının əsas faktoru kimi çıxış edir. Ayrı-ayrı insanların və təşkilatların İnternetin imkanlarından istifadə etmək cəhdləri sosial-iqtisadi fəaliyyətin miqyasının genişlənməsinə gətirib çıxarır.

İngilis alimi C.Flovers İnternet iqtisadiyyatı şəraitində istehlakçı davranışlarının xüsusiyyətlərinə diqqət çəkir [17]. Onun fikrincə, rəqəmsal iqtisadi erada istehlakçılar əvvəlki dövrlə müqayisədə daha intellektualdır və bunun hesabına daha tələbkardır. Bu da, öz növbəsində, biznes qurumlarının məsuliyyətini artırır.

Kanadalı alim D.Tapskott “Vikinomika” konsepsiyasında göstərir ki, İnternetin hesabına fərdi hakimiyyətin yüksəlməsi kommersiya sferasının ənənəvi qaydalarını dəyişir [18]. Ənənəvi iqtisadi qaydalara görə, şirkət öz biliklərini və texnologiyalarını qoruyub saxlayır. İnternet iqtisadiyyatında kiminsə mülkiyyətində olan biliklər vakuum yaradır. İnformasiya mübadiləsi etməyən şirkətlər təcrid olunmuş vəziyyətə düşürlər, şəbəkələr onları arxada qoyur, müasir tələblərə hazır olanlar bilik mübadiləsi edir, dəyər yaratmaq naminə informasiyanı adaptasiya edir və yeniləyirlər.

“Uzun quyruq” (“*The Long Tail*”) nəzəriyyəsini irəli sürən amerikalı alim K.Anderson İnternet texnologiyalarının irimiqyaslı bazarları saysız-hesabsız kiçik ölçülü bazarlara çevirəcəyini iddia edir [19]. Onun fikrincə, bu yeni iqtisadiyyat ənənəvi analoqu ilə ziddiyyət təşkil edir. K.Anderson hesab edir ki, ənənəvi iqtisadiyyat fiziki atomlara əsaslandığı halda, yeni iqtisadiyyat kompüter baytlarına əsaslanır.

Nəticə

İnternet iqtisadiyyatının fundamental əsaslarının öyrənilməsində metodoloji problemlər öz həllini tapmayıb. Bu yeni fəaliyyət sahəsinin ənənəvi iqtisadiyyatın əlavəsi, yoxsa tamamilə yeni bir sfera olması ilə bağlı aydın baxışlar yoxdur. Yəni İnternet iqtisadiyyatının dəqiq sərhədlərini müəyyən etmək hələ ki, mümkün olmayıb. Analizlərin çoxu İnternet iqtisadiyyatının statusu ilə bağlıdır, digər iqtisadi sistemlərlə qarşılıqlı müqayisə əsasında tədqiqatlar çox azdır. Tədqiqatlar daha çox İnternetin ümumi funksiyaları və effektləri ilə bağlıdır, iqtisadi elementlər, detallar daha dərinlən araşdırılmayıb. Daha bir diqqət çəkən məqam odur ki, müvafiq araşdırmalar daha çox sırf nəzəri aspektlərlə bağlıdır, empirik tədqiqatlara az yer verilir. İnternet iqtisadiyyatının obyekt və subyektləri dəqiq müəyyən edilməyib. Lakin bir məsələdə yəqinlik var ki, bir sıra ənənəvi iqtisadi makro və mikroiqtisadi nəzəriyyələr İnternet mühitində özünü doğrultmur.

Ədəbiyyat

1. Mahmudov R.Ş. Genişzolaqlı İnternetin inkişaf perspektivləri: mövcud vəziyyət, problemlər və həlli yolları // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2014, №1, s. 3-14.
2. Wiseman A.E. The Internet Economy: Access, Taxes, and Market Structure, Brookings Institution Press, 2010, 131 p.
3. Brousseau E., Curien N. Internet and Digital Economics: Principles, Methods and Applications, Cambridge University Press, 2007, 725 p.
4. Qing-hua H., Fei-liang N. Internet Economics and Electronic Commerce paradigm revolution / The International Conference on E-Business and E-Government, 7-9 May 2010, China, pp.1181-1184.
5. Шеншин А.С. Интернет-экономика, Нижний Новгород, 2012, 48 с.
6. Власов М.П., Шимко П.Д. Моделирование экономических процессов, Ростов-на-Дону: Феникс, 2005, 409 с.
7. McKnight L.W., Bailey J.P. Internet Economics, MIT Press, 1998, 525 p.
8. Максимова Т.В. Место и роль интернет-экономики в экономической науке // Вопросы современной науки и практики, 2013, № 1(45), с. 162-168.

9. Красильникова Е.В. Природа Интернет-экономики // Известия Саратовского университета, Сер. Экономика. Управление. Право, 2010, Т. 10. вып. 2, с. 8-14.
10. Mandorf S. Processes in the Internet Economy, BoD – Books on Demand, 2008, 72 p.
11. Castells M. The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture, Vol. 1, John Wiley & Sons, 2011, 656 p.
12. Маркс К. Капитал, Карл Маркс, 1983, 3883 с.
13. Бекетов Н.В. Новая экономика: современные проблемы и перспективы развития // Проблемы экономики, финансов и управления производством: Сб. науч. тр. вузов России, Изд-во Ивановск. гос. технолог. ун-та, 2004, вып.15, с.364-371.
14. Kelly K. New Rules for the New Economy, Viking Penguin, 1998, 191 p.
15. Shy O. The Economics of Network Industries, Cambridge University Press, 2001, 315 p.
16. Kehal H.S., Singh V.P. Digital Economy: Impacts, Influences, and Challenges, Idea Group Inc (IGI), 2005, 395 p.
17. Zhongyan L. Framework Design for Fundamental Research of Internet Economics on the Micro Level / Third International Conference on Multimedia Information Networking and Security, 4-6 Nov., 2011, pp. 2001-2004.
18. Tapscott D., Williams A.D. Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything, Portfolio, Business & Economics, 2006, 324 p.
19. Anderson C. The Long Tail: Why the Future of Business is Selling Less of More, New York, Hyperion, 2008, 282 p.

УДК 004.9:330.88

Махмудов Расим Ш.

Институт Информационных Технологий НАНА, Баку, Азербайджан
rasimmahmudov@gmail.com

Анализ научно-теоретических основ Интернет-экономики

В статье проанализированы научно-теоретические основы Интернет-экономики. В частности, исследуются сущность, охват, особенности, этапы формирования, структура, методы исследования и основные законы Интернет-экономики. Проанализированы существующие научные взгляды на Интернет-экономику, указываются основные недостатки этих исследований.

Ключевые слова: Интернет-экономика, сетевая экономика, сущность Интернет-экономики, особенности Интернет-экономики.

Rasim Sh. Mahmudov

Institute of Information Technology of ANAS, Baku, Azerbaijan
rasimmahmudov@gmail.com

Analysis of scientific and theoretical foundations of the Internet Economy

The article analyzes the scientific and theoretical foundations of the Internet economy. In particular, it analyzes the essence, scope, characteristics, stages of formation, structure, methods of research, and basic laws of the Internet economy. Scientific views on the Internet economy are commented, and main drawbacks in relevant studies are identified.

Keywords: Internet economy, network economy, the essence of the Internet economy, characteristics the Internet economy.